

ИНГЛИС ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕ АХРОМАТИКАЛЫҚ РЕҢДЕРДИҢ ФУНКЦИОНАЛ-СЕМАНТИКАЛЫҚ СЫПАТЫ

К.Джумамуратов – таяныш докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: ранг, лексика, семантика, эмоция, компонент, фразеологизм, ахроматик.

Ключевые слова: цвет, лексика, семантика, эмоция, компонент, фразеологизм, ахроматика.

Key words: colour, lexicon, semantics, emotion, component, phraseologism, achromatic.

Реңдер хәр бир халықтың өзгешелигин айқын көрсетип беріуши курал болып, бул жумыста рең аңлатпаларын изертлеу объекти сыпатында үйренип шығыудың тийкаргы критериялары хаққында, соның менен бирге оларды изертлеу әдислери хаққында мағлыұматларды изертлеп шығыу есапланады. Бунда тарийхий, салыстырмалы, этномәдений, когнитив әдис негизинде англис хәм карақалпақ тиллериндеги рең аңлатпаларын салыстырмалы-қыясый талқылау мақсет етилди. Гетероген тиллер болған англис хәм карақалпақ тиллериниң лексикалық қатламында уксаслық болмау аксиома, сондай-ақ заманагей тил аспектлериниң өзгешелиги негизинде хәм уксаслық, хәм өзгешеликти анықлау талап етиледі. Лексикалық семантиканың тийкаргы атамалары хәм түсиниклерин жумыстың изертлениу тарауларына сай англис хәм карақалпақ тиллериндеги рең атамаларының функционал-семантикалық сыпатламасын анықлаудан ибарат.

1. Рең хәм олардың тилде сәўлелениуи

Инсаният мәдениятында рең мұдамы үлкен әхмийетке ийе болып, ол барлықты философиялық хәм эстетик түсиниу менен бекем байланыссы, бунда Л.В.Кнодель: “инсан өзін барлық хақықатлығында көбирек рең арқалы тәртипке салады хәм дүнья менен байланысларын үйлестиреди”, деп пикир билдиреди [3:5].

Рең физикалық кубылыс ретинде И.Ньютон тәрепинен биринши рет сүүретленген, яғный мәлим бир узынлықтағы жақтылық толқыны сыпатында үйренген. И.В.Гёте илимий жумысында рең хаққындағы мағлыұмат берип өтеди: “реңниң сезим хәм этикалық хәрекеті”. Бул тезисте келтирилгени бойынша, реңлердиң айырықша мәнилери хәм белгилі бир психологиялық мазмұны бар екенлиги атап өтиледі, сол себепли оларды үйрениу классикалық физикадан механикалық әдис шеңберинен шығыуды талап етеди.

Л.В.Кнодельдиң “Инглис реңлери идиоматикасы” атлы монографиясында, “түрли тиллердиң

сөзликлеринде 100 ден 150ге шекем реңлердиң атамалары болып, деген менен адам көзи тек ғана 100 мың рең түрлерин ажырата алыуы”н атап өтеди [3:7]. Изертлеушилер рең атларының санын хәр түрлі белгилейди, соның менен бирге реңлерди изертлеудің түрлі жоллары қолланылады деп биледи. Интернет тармақларындағы рең аңлатпаларының саны 1028 ден көп екенлиги анықланып, оларды изертлеу қыйыншылық туўдырады, сол себепли биз олардың изертлениуиниң биринши басқышын тийкарынан реңлерди әпиұайы функционал өзгешеликлери тийкарында ажыратып алып, соң олардың семантикалық өзгешеликлерине тоқталыуды мақул таўдык.

Н.Ф.Пелевина, “барлық әпиұайы көринисин сәўлелендириуде түрлі тиллерде парық бар”, деп айтып өтеди, “бунда искерликти бөлистириу нәтийжелери хәм илимий билимлер арасында хәр бир халық ушын хақықатлықты өзгеше қабыл етилиуи, атап айтқанда, рең майданын классификациялаудың өзгеше психологиялық себеби бар екенлиги, этирапымыздағы орталық объектлери хәм хәдийселерине тийкарланған болады” [Пелевина 1987: 152]. Соған уксас пикирди Г.Ауберг билдиреди: “Биз өз сезимлеримизди тәртипке салыу хәм классификациялау зәрүрлигин бир-биримизди түсиниу менен байланыстырамыз. Егер биз бир-биреуимизди түсиниуди кәлесек, онда қара, ақ, қызыл, сары, жасыл, көк сыяқлы сөзлерди сезимлеримиз ушын тийкаргы атлар ретинде қолланыу жеткиликли есапланады. Бул сөзлердиң дизбеклерин хәм реңлердиң әпиұайы формаларын бириктирип дискурста қолланыу сезимлеримизни аңлатыу ушын ямаса хеш болмағанда оларды басқа адамларға түсиникли тәризде жеткеріу ушын жеткиликли”. Бул пикирге биз хәм қосыламыз, яғный хәр бир этник топар өзлериниң рең аңлатпалары арқалы өзгеше сезимлерди сәўлелендириуин сол эмоция хәм эмоцияны геўделендириуши лексикалық бирликлер арқалы беріуге болады (Қараң: Кесте 1):

1-Кесте. Рең аңлатпаларының эмоцияларды сәўлелендириуи

Рең	Эмоция	Лексикалық бирликлер
White	қорқыу, әдепсизлик.	анықлық, пәклик, гөззаллық, аза, кеселлик, өлим, уллылық, тынышлық, жас
Ақ	тынышлық, пәклик, жеркенишлик	ұақыт, ер адам, хаял, мәртебе, байлық/аманлық, азық-аўқат, жас, ақыл, Құдай, рухланыу
Black	қорқыу, қайғы, хәсирет, депрессия, ғәзеп	қараңғылық, өлим, сыйқыр, тынышлық, қәлеу, гөззаллық, жаманлық
Қара	ғәзеп, қорқыу, унамсыз, қуўаныш	азап-ақырет, тәселле, жағдай, кейип
Blue	қәўетер, тынышлық, арқайыншылық	гөззаллық, мәртебе, бийғана мәкан, пәклик, жақтылық, қәўип, уллылық, аза, өзгерис.
Көк	мехрибанлық, қуўаныш, бахыт	уйқаслық, разылық, ұапа, шексизлик
Yellow	қәўетер, қуўаныш	қәўип, кеселлик, солыу, өлим, гүзек, өним
Сары	биймәлеллик,	билим, жас, сапа, бузылыу
Red	ғәзеп, қәўип, мухаббат	өрт, туўылыу, қуўаныш, гөззаллық, жаманлық, өлим, уллылық.
Қызыл	ғәзеп	жас, байрам, тәбият, организм, турмыс, инсан
Green	қуўаныш, қәўетер, ғәзеп	турмыс, өсиу, тазалық, ояныу, бийғана мәкан, гөззаллық
Жасыл	пәрауанлық	өсиу, өнимилик, ояныу, көбейиу, жаслық, турақлылық, турмыс, дин

Тәбиятта ушырайтуғын реңдер ахроматикалық хәм хроматикалық реңлерге бөлинеди. Ахроматикалық реңлер әдетде ақ, қара, күлрең деп аталады, қалған барлық реңдер хроматикалық болып табылады [5: 21].

Адамның ең дәслепки түсиниклериниң ишинде бул ахроматикалық реңлердиң тийкаргы жуплығы бинар оппозицияда дерлик хәмме мәденият хәм тиллерде айырым өзгешеликлер менен қолланылады [7]. Солар

катарында, каракалпак мәдәниятында ҳам «ақ» реңи кең қолланылатуғын реңлер есапланады, өз нәўбетинде пәклик, мүқаэдеслик, жактылык, бахыт, әўмет, пәраўанлық, хадаллық, пәклик, акыл-зийреклик, тәжирийбе мәнилерди аңлатады.

«Ақ» лексикалық бирлигиниң сөзликлердеги маркерлери: Ақ кел. 1) Аппак, гүриштей, жаксы, таға; 2) Хақ, хадал, жаманлығы жоқ, кеўлинде гирбиңи жоқ, қылмыссыз, айыпсыз; 3) Ағарған асқатық; 4) Дақ, дирбин, кир [ҚТТС 1976: 53-54]; Ақ I. 1) белый; 2) белая, серая, сивая; 3) благоприятный [ДТС, 48]. Ақ II. (кит.дурной, злой) презренный, достойный пренебрежения [Сол жерде].

Қаракалпак тилиндеги «ақ» компонентли фразеологиялық бирликлер: *ақ жаўлық, ақ табан иуырынды, ақ жалаў, ақ қуба, ақ сүйек, ақ дегени алғыс, қара дегени гарғыс болып тұрған адам, кимсен пәленише, ақ ыйық болыў, ақ аяқ*.

Бул фразеологиялық бирликлердиң талқысы сыпатында, бул лексикалық бирликлер, түрли концептлерди геўделендирип келмекте: *ақ шаиш, ақ жаўлық - ўақыт, ҳаял, ер адам, гарры, ана ҳәм теберик; ақ табан - жарлылық ҳәм эззи; ақ жалаў - азық-аўқат; ақ қуба - рең; ақ атлы - байлық; ақ аяқ - хийле; ақ сүйек, ақ дегени алғыс, қара дегени гарғыс - жәмийетте жоқары мәртебеге ийе болыў*.

Инглис тилиндеги «white» реңиниң онлайн Dictionary.com сөзлигиндеги маркері: **white adj.** 1. of the color of pure snow, of the margins of this page, etc.; reflecting nearly all the rays of sunlight or a similar light; 2. light or comparatively light in color; 3. (of human beings) belonging to a group marked by slight pigmentation of the skin, often of European descent; 4. for, limited to, or predominantly made up of white people: *a white neighborhood*; 5. pallid or pale, as from fear or other strong emotion: *white with rage*; 6. silvery, gray, or hoary: *white hair*; 7. snowy: *a white Christmas*; 8. lacking color; transparent; 9. (politically) ultraconservative; 10. blank, as an unoccupied space in printed matter: *Fill in the white space below*; Also called **dal-wite** [awl, -wahyt]. **Armor.** composed entirely of polished steel plates without fabric or other covering; 11. wearing white clothing: *a white monk*; 12. **Older Use:** *Offensive.* decent, honorable, or dependable: *That's mighty white of you*. 13. auspicious or fortunate; 14. morally pure; innocent; 15. without malice; harmless: *white magic*. 16. (of wines) light-colored or yellowish, as opposed to red; 17. refined or processed, as flour; 18. **British.** (of coffee) containing milk.

Noun. 1. a color without hue at one extreme end of the scale of grays, opposite to black. A white surface reflects light of all hues completely and diffusely. Most so-called whites are very light grays: fresh snow, for example, reflects about 80 percent of the incident light, but to be strictly white, snow would have to reflect 100 percent of the incident light. It is the ultimate limit of a series of shades of any color; 2. a hue completely desaturated by admixture with white, the highest value possible; 3. quality or state of being white; 4. lightness of skin pigment; 5. a person with light-colored skin, often of European descent; 6. a white material or substance; 7. the white part of something; 8. **Biology.** a pellucid viscous fluid that surrounds the yolk of an egg; albumen; 9. the white part of the eyeball: *He has a speck in the white of his eye*. [8].

Инглис тилиндеги white колоратив бирлиги «эзгулик», «иблис», «кеселлик», «макан», «расса», «қорқыў» сыяқлы концептлерди геўделендириўшилер есапланады.

Инглис тилиндеги «ақ» компонентли фразеологиялық бирликлер: *white wine glass, a white dinner jacket, an old white hat, parchment white, in her white face, White*

elephant, Can't think what made Fleur get me the thing!, the whiteness of her face, bleed white, in the white, white around the gills, black and white, bleed someone white, great white hope, show the white feather.

Көплеген эпитет ҳәм метафоралар оқыўшы ойында сәўлелендириўинде жанлы образ жаратыўға хызмет еткен: “great hollow eyes”, “skull’s face”, “parchment white”. Семантикалық байланыстың айрықшалығы корреляцияларының морфемикалық қурамын алдынан белгилеп береді: тийкарынан бир түбирли сөзлер антонимия катнастарына, бир аффикслы сөзлер болса синонимиялық катнастарға киреди.

Илимпазлардың пикирине қосылған ҳалда айтыўымыз мүмкин, көркем усылдың раўажланыўы менен рең аңлатпалары палитрасы кенейди, образларды сезим арқалы ашыўға хызмет етеди, халық турмыс тәризин сәўлелендиреди. Илимий-техникалық революция нәтийжесинде ҳәм токмашылық пенен бояў санаатының раўажланыўы рең терминологиясының актив түрде байытты. Бул жаңа реңлердиң жасалма бояўларын жаратыў нәтийжесинде жүзеге келген. Рең терминологиясының раўажланыўына 19-әсирдиң ақырында француз модасының Европаға тәсири, соның менен бирге Шығыс пенен саўданың раўажланыў толқыны үлкен тәсир көрсетди.

Рең дүньяны билиў категорияларынан бири болып, оны түсиниў қураллары есапланады. Реңниң бир қарағанда сыртқы сыпаттамасына қарағанда тереңирек мәниге ийе екенлиги айқын көринеди, сол себепли тилдиң фразеологиялық бирликлердиң қурамында сәўлелендирилген этник-колористиканы үйрениў түрли халықлардың миллий белгилериниң айырықша қәсийетлерди анықлаў-түсиниўге мүмкиншилик береді «Қаракалпак тилинде рус тилинен өзлестирилген фразеологиялық бирликлер ҳәм сөзбе-сөз аударма етилген фразеологик бирликлер болып, олар нәтийжели есапланады. Рус қаракалпак тиллери фразеологиялық бирликлеридиң идиоматикалық миллий мәдений байланыслы тилдиң айырықша қәсийетлерин түсиниў ушын этникалық топар мәдениятин сақлайтуғын текстлерди, биринши нәўбетте, халық аўыз-еки доретпелерин ҳәм көркем әдебияттын анализ қылыў керек», деп пикир билдиреди Р.Б.Мамбетова ҳәм Ж.Е.Сейтжановлар. Бул авторлардың пикирлерине толық қосыламыз, яғный фразеологиялық бирликлердиң ҳәр бириниң өз алдына миллий өзгешеликleri семантикасына тәсир етеди.

Барлық ассоциатив лингвистикалық – рең көриниси басқа мәдениятларды түсиниўдиң нәтийжели қуралы болып, ол жәмийеттиң рең «код»ындағы ҳәр қандай өзгерислерге сезгир болып [1:77], миллий-мәдений мағлыўматлар менен бекем байланыслы тил бирликлердиң айырықша қәсийетleri геўделенеди [2]. Рең атамаларына көбинесе «рәсмий тәрийиплер» берилген болып, рең арқалы әдеттеги объекттиң көриниси бериледи. Мысалы, ақ-ағарған, қар, периште; қара - күл, көмир реңи ҳәм басқалар. Р.М.Фрумкина айтып өткени сыяқлы, «реңди сапаларды айтыўдың ең мағлыўматлы усылы - бул объекттиң тиккелей көрсеткишин өз ишине алған усыл» [6:145]. Илимпазлардың пикирлерине қосылған ҳалда, қаракалпак тилинде ҳәм рең атамаларын қәлиплестириўдиң ең нәтийжели усылларынан бири объект реңин объекттиң тәрийипине өткерий көп ушырасатуғын фактор болып табылады, мысалы, алмайдай «алманың» (алмадай қызыл), сүттей «сүт яңлы» (сүттей ақ), қарайып «қап-қара болып» (қара түтиндей қарайып).

Тилдиң жанлы, метафорикалық ҳәм эмоционал қуралы ретинде фразеологизмлар белгили, олар «тил ийелерине дүнья ҳәм жағдайға байланыслы өзгеше көзқарасларды жүклейтуғын» бирликлер болып, дүньяның эстетикалық әҳмийетке ийе барлық лингвистикалық көринисин жаратыўға жәрдем береді [4:82]. Солай

екең, олар миллий-мәдениет концептлерди қурайтуғын хәм ашып бериўши тийкарғы қураллар есапланады, яғный реңлер ҳәр бир миллеттиң өзине тән концептлерин геўделендиретуғын болса оның тийкарғы себеби реңлердиң мифологиялық тәбияты менен байланыслы болады: ақ «пәклик», «муқаддеслик» ти символластырса, ақ рең «ўақыт» концептин да геўделендиреди, атап айтқанда бул рең бир қанша концептлер менен байланысады: «баслама», «соңғы», «еркек», «хаёл», «байлық», «азық-аўқат», «жас», «ақыл», «иләхийлик» хәм white «bright», «pure», «innocent», «peace»ты геўделендиреди хәм олардың семантикалық көрсеткишлер

төмендегилер есапланады: sun, shining, sunlight, daylight.

Барлық лингвистикалық сүүретлерин кәлиплестириўде реңниң роли сөзсиз үлкен, себеби ҳәр түрли этникалық топарлары белгили бир дәрежеде реңлерди өзлериниң арнаўлы ассоциациясына ийе, олардың унамлы хәм унамсыз реңлер топарларына хәм ийе есапланады. Яғный, жоқарыда келтирилген пикирлерди улыўмаластырып рең хеш қандай муғдар мәнисин аңлатпайды, ал ол тек ғана сапаны билдириўши бирлик болып табылады. Реңсиз инсан интеллектиниң жемиси ойлар сәўлеленбейди, реңсиз олар өлшенбейди, реңсиз сапа көринбейди.

Әдебиятлар

1. Алымова Е. Н. Ассоциативная лингвоцветовая картина мира. // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. Сер. 9. Филология, востоковедение, журналистика. 2007. Вып. 2, ч. 2. -С. 74-77.
2. Дмитриук Н. В. Национально-культурная специфика вербальных ассоциаций: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. -М.: 1985. -С. 22.
3. Кнодель Л. В. Английская цветная идиоматика. Киев: ФОП Кандиба Т. П., 2019. -С. 320.
4. Маслова В. А. Лингвокультурология. -М.: Академия, 2001. -С. 279.
5. Онол Э. Цветовые обозначения в русском языке: с позиции носителя монгольского языка: Дис. ... канд. филол. наук. -М.: 1996. -С. 132.
6. Фрумкина Р. М. О методе изучения семантики цветообозначений. // Семиотика и информатика. 1978. № 10. -С. 142-162.
7. Kdirbaeva G. Colorative Lexicon is the Embodiment of Figurative Features of the Mythological Conceptual Sphere. 2023.
8. <https://www.dictionary.com/browse/white>
9. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. -Nókis: «Qaraqalpaqstan». 1982. T. I. 287-b.
10. Мамбетова Р.Б., Сейтжанов Ж.Е. Особенности фразеологических единиц в русском и каракалпакском языках современные исследования в области преподавания иностранных языков в неязыковом вузе Научно-методический журнал Выпуск X, Барнаул: 2021, - С. 105-112.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ахроматик ранглар, хусусан «оқ» рангига оид фразеологик бирликлар таҳлил қилинган. Шунингдек, инглиз ва қорқалпоқ тилларидаги ахроматик ранглар билан боғлиқ фразеологик бирликлар солиштириб ўрганилган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются ахроматические цвета, в частности фразеологизмы, относящиеся к цвету «белый». Путем сравнения также изучаются фразеологизмы, относящиеся к ахроматическим цветам в английском и каракалпакском языках.

SUMMARY. The article analyzes achromatic colors, in particular phraseological units related to the color "white". Phraseological units related to achromatic colors in English and Karakalpak languages are also studied by comparison.

ХӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ПАРЦЕЛЛЯЦИЯ ҚУБЫЛЫСЫ ХАҚЫНДА

Т.Ж.Халмуратов – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: парцелляция, гапнинг парчаланиши, асосий гап, парцеллят.

Ключевые слова: парцелляция, расчленение предложения, базовое предложение, парцеллят.

Key words: partcellation, sentence division, basic sentence, partcellator.

Соңғы жыллары тилдиң басқа тараўларында сыяқлы синтаксис тараўында да сезилерли дәрежеде өзгерислер болып атырғанлығы байқалады. Атап айтсақ, хәзирги ўақытта әдебий тил нормаларына кирмеген, бирақ аўызеки тилде кең түрде қолланылып жүрген грамматикалық қубылыс ретинде парцелляция қубылысын изертлеў хәзирги заман тиллериниң синтаксиси тараўының раўажланыў барысы хәккындағы пикирлерди байытыўы мүмкин.

Изертлеўдиң ақуаллығы – парцелляция конструкцияларының әхмийети, олардың функционаллық өзгешиликлери хәккында қарақалпақ тилинде илимий жумыслардың жетерли дәрежеде емеслиги. Мақаланың мақсети – парцелляция конструкцияларының қарақалпақ тили синтаксисинде өзине тән қасийетлерге ийе екенлигин көрсетип бериў.

Парцелляция конструкциялары (француз тилинен Parseller «дара-дара компонентлерге бөлиў, бөлшеклеў» – Х.Т.) XX әсирдиң екінши ярымынан баслап илимпазлардың изертлеў объектине айлана баслады. Парцелляция конструкцияларды үйрениўде Ю.В.Ванников (Ванников, 1978, Е.А.Иванчикова (Иванчикова, 1968), Л.Ю.Максимов (Максимов, 1986) хәм т.б. рус илимпазлары өз үлеслерин қосты.

Ю.В.Ванников бул қубылысты төмендегисе тәриплейди: «Парцелляция – коммуникативлик жақтан пүтин гәпти бөлшеклерге бөлиў усылы болып, пүтин гәп толық бир гәп түринде емес, ал бир неше бөлшекленген түрде әмелге асырылады. Парцелляция кең көлемли синтаксислик қубылыс болып табылады. Парцелляция қубылысы барлық түрдеги гәплерде қолланылыўы мүмкин» [2:10].

Түркий тиллерде парцелляция конструкциялары мәселелерин изертлеўде А.Т.Ақыжанованың «Структурные особенности парцеллированных конструкций в современном казахском языке» (Ақыжанова, 2014), А.Н.Рысаеваның «Структурные и семантико-синтаксические особенности парцеллированных конструкций в современном башкирском литературном языке» (Рысаева, 2011), Р.Ж.Саурбаевтың «Структурно-семантический анализ парцеллированных конструкций (на материале английского и татарского языков)» (Саурбаев, 2011), А.А.Гаффаровтың «Хәзирги ўзбек тилида парцеллятив ва иловали қурилмаларнинг синтактик деривацияси» (Гаффаров, 1997), Т.Т.Токоевлардың «Парцелляция в киргизском языке (в аспекте простого предложения)» (Токаев, 1995) атлы илимий мақала хәм кандидатлық диссертацияларын айтып өтсек орынлы болады.

Тилекке қарсы, қарақалпақ тилинде бул синтаксислик қубылысқа илимпазлар тәрепинен жетерли дәрежеде кеўил бөлінбеген. Бул қубылыс хәккында рус хәм қарақалпақ тили синтаксиси илиминде гиреўли орны бар проф. А.Умаров «Развитие каракалпакского языка в условиях русско-национального двуязычия» атлы мақаласында қарақалпақ тили синтаксисинде рус тили менен интенсив түрде қарым-қатнас нәтийжесинде пайда болған яки раўажланған жаңа конструкциялар хәккында айта отырып, хәзирги қарақалпақ тилинде парцелляция конструкциялары ушырасытуғынлығын қоспа гәплер мысалында көрсетип өтеди. Мысалы,

1. Дибекли қоспа гәплер: а) *және* сыяқлы бириктириўши дәнекер жәрдеминде: *Қыз өзине ләззетленип күлди. Және ярым шақырымдай илгерилеп барып тор-*